

A MAGYAR KATONAI NYELV FEJLŐDÉSE

ADALÉKOK A MAGYAR KATONAI NYELV FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉHEZ

(I. KÖZLEMÉNY)

A Hadtörténelmi Közlemények szerkesztősége új rovattal szándékozik bővíteni a folyóiratot.

Az új rovat — ha nem is törekedhet teljességre — fel kívánja dolgozni a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetét, nem nyelvészeti alapon, hanem tisztán hadtörténeti szemszögből.

E munkának célja, hogy rámutassunk: katonai nyelvre szükség volt és van; ugyanakkor a magyar katonai nyelv több évszázados eltorzítása természetes következménye volt a 400 éves elnyomásnak, majd a Horthy-fasizmus katonai szövetségének a német fasizmussal.

A magyar katonai nyelv története egyben gazdag kincstára a magyar szabadságharcos korszakok hadtörténelmének. Jellemzője volt ugyanis a magyar nép szabadságküzdelseinek az a törekvése is, hogy a magyaros nyelvjárásnak és nyelvképző szabályoknak megfelelő katonai nyelvet alkossanak. Sőt, az elnyomás hosszú évtizedeiben sokszor ez a különböző erősséggel jelentkező katonai nyelvújítás jelezte a küzdelmet az önálló magyar hadsereg megeremtéséért.

A katonai nyelv fejlődéstörténetével foglalkozó cikksorozatban a szerkesztőség történelmiünk első, végleges önálló néphadseregének nyelvvezetével is kíván foglalkozni, hogy katonai nyelvvezetünk helyes magyarságának eddig elért eredményeit tovább szélesíthessük.

E rovatban megjelenő sorozat első részét az I. világháborúig, Markó Árpád kandidátus, az I. világháborútól napjainkig terjedő szakaszt dr. Horváth Miklós hadtörténészek írják.

SZERKESZTŐSÉG

BEVEZETÉS

A magyar katonai nyelv fejlődéstörténetének részletesebb vázolásánál a szerzők a következő sorrendben és tervek szerint kívánják feladataikat megoldani:

I.

ZRÍNYI MIKLÓSTÓL II. RÁKÓCZI FERENCZIG

cím alatt ismerteti előbb röviden a Zrínyi fellépése előtti erdélyi s egyéb magyar katonai alakulatok és várórségek számára kiadott magyar-nyelvű utasításokat. Azután részletesebben Zrínyi Miklós hadtudományi iratai alapján a tőle először használt katonai nyelvet, méltatva az írásai-ban előforduló kitűnő magyaros katonai műszavakat. Ismertetem a Zrínyitől Rákócziig terjedő időszak alatt a császári sereg magyar alakulatainál használatban volt magyar szabályzatokat, főleg az I. Lipót idejében kiadott katonai törvénycikkeket, amelyeket Palocsay huszárkapitány fordított magyarra ezrede számára. II. Rákóczi Ferenc kora előtt a haditudomány fejlődése nem sokat haladt előre, ezért Rákóczi is kezdetben a régi császári katonaság szabályzatait veszi át és ezek alapján készülnek magyar szabályzatai. Részletesebben foglalkozik a fejezet a szabadságharc idejében megjelent összes szabályzatokkal és a Windisch Évától nemrég felfedezett eddig ismeretlen haditudományi munkával, amely Rákóczinak egyetlen ilyen természetű magyar írása. Befejezésül a nemesi kompánia magyar szabályzatainak magyarságáról olvasunk e fejezetben és a töredékben megmaradt egyetlen gyakorlati szabályzat-részről — Baditz-féle szabályzat — az egyetlen, e korból megmaradt ilyen természetű írásról.

II.

A XVIII. SZÁZAD MAGYAR KATONAI NYELVE

Önálló nemzeti hadsereg hiányában a magyaros katonai nyelv a császári sereg magyar katonaságának soraiban és az irodalomban érvényesült. Főleg német szabályzatok magyarra fordítása (a Khevenhüller-szabályzat, Hadik András magyar szabályzata, Károlyi Ferenc ezredének magyar szolgálati nyelve, Faber Christian Farkas műve, Várkapitányok számára készült utasítások, Magyar lovassági regulamentum stb.). Végül a magyar katonaság próbálkozásai a magyar nyelv általános használata érdekében, főleg a Graeven huszárezred tisztjeinek felirata és annak országgyűlési visszhangja.

III.

A FRANCIA FORRADALOM ÉS A NAPÓLEONI HÁBORÚK IDŐSZAKA

A magyar katonai nyelv fejlődésének termékeny korszaka. Szekér Joachim és Jakkó László tevékenysége e téren. Az insurrectió magyar szabályzatai, a hírlapirodalom hatása a katonai nyelv fejlesztésére. Kultsár István Hazai Tudósítások-nak magyar katonai vonatkozású közleményei, a Magyar Kurir. Hadi és más nevezetes Történetek.

VI.

A MAGYAR KATONAI NYELV ES MŰSZAVAK MEGALKOTÁSA ÉS TERJESZTÉSE KÖRÜLI FÁRADOZÁSOK A REFORMKORBAN

A Tudományos Akadémia (Tudós Társaság) szerepe ebben. A Társaság katona tagjainak munkássága s ennek eredménye a Matematikai műszótár, de főleg a Hadi Műszótár kiadása.

V.

AZ 1848/49. ÉVEK SZABADSÁGHARCÁNAK MAGYAR SZABÁLYZATAI ÉS KATONAI NYELVE

VI.

AZ 1867-ES KIEGYEZÉS UTÁN FELÁLLÍTOTT M. KIR. HONVÉDSÉG SZOLGÁLATI, SZABÁLYZATSZÖVEGEZÉSI ÉS IRODALMI NYELVE

Fáradozások a kezdettől fogva elrontott katonai nyelv tisztítása, magyarosítása érdekében az első világháború kitöréséig.

VII.

AZ I. VILÁGHÁBORÚ ALATTI HONVÉDSEREG KATONAI NYELVEZETE

VIII.

A MAGYAR VÖRÖS HADSEREG
SZOLGÁLATI, SZABÁLYZATSZÖVEGEZÉSI ÉS IRODALMI NYELVE

IX.

AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER HADSEREGÉNEK
KATONAI NYELVEZETE

X.

A NÉPHADSEREG SZABÁLYZATSZÖVEGEZÉSI ÉS IRODALMI
NYELVE

I.

ZRÍNYI MIKLÓSTÓL II. RÁKÓCZI FERENCIG

a)

A katonai nyelv kezdete Zrínyi kora előtt

Nem kétséges, hogy a középkori magyar hadseregekben, az Árpád-házi királyok, az Anjou uralkodók és Mátyás király magyar nemzeti hadseregeiben volt már bizonyos kialakult magyar nyelv. De ez aligha különbözött a nép nyelvének kifejezéseitől, mert a hadsereg felszerelésének és hadbavetésének állapotában, katonai műszavakra még nem volt szükség. A vezérek bizonyára „előre, hátra, rajta, hajrá, üsd, vágd stb.” szavakkal indították embereiket harcba s a csapatok harcalakzatai is annyira egyszerűek voltak, hogy azok vezetésére és irányítására nem kellett, a népi szóhasználattól eltérő műkifejezéseket kitalálni.

Később, főleg a XVI. század közepétől kezdve a főurak, megyék által felállított csapatok életét egymástól függetlenül szabályozták. A XVI. századtól kezdve, akár általános, akár részleges fölkelés volt, ez mindig írásbeli edictumok alapján történt, tehát azokban már megtalálhatjuk a későbbi katonai nyelv csiréit.¹

A katonai nyelv erősebb kialakulásáról csupán a XVII. század második felében, főleg pedig a XVIII. század elején beszélhetünk, amikor Európaszerte minden hadviselő ország áttért a banderialis, vagy más szervezetű, egymással csak laza összeköttetésben levő katonai alakulatok felállításáról az állandó hadseregek rendszeresítésére. Egy kitűnő osztrák hadtörténész, Meyner Hermann, helyesen állapítja meg, hogy „...a 30 éves háborúval a hadszervezet történetének új korszaka kezdődik. Az ötletszerűen felállított, egymástól függetlenül élő csapattestek (válasz-

¹ Szendrei János: A magyar vezényszó története. Hadtörténelmi Közlemények, 1911. 46. o.

Ugyancsak tőle: Magyar hadiszabályzatok és utasítások a XVII. századból. Hadtörténelmi Közlemények, 1889. 285.

Sztripszky Hador: A magyar vezényszó történetéhez. Századok, 1909. 130.

tott vezérekkel) szervezése már nem elegendő. Feszesebb szervezet kell. A régi zsoldos, Landsknecht seregeknek vége, megalakulnak előbb az állandó csapattegek s ezekből áll össze az állandó hadsereg. Ezt az átalakulást egymásután hamarosan látjuk, Német-, Francia-, Svéd-, Dán-, Spanyolországokban és Angliában”.²

Oroszországban I. Péter cár nevéhez fűződik az állandó sereg felállítására és az első nyomtatott hadiszabályok kiadása, bár tudunk egy jóval korábbi ilyen írásról, amely az Oroszország déli határait őrző csapatok szolgálatáról jelent meg 1517-ben. 1700 és 1706 közt Péter cár több részletszabályzatot adott ki a fegyvernemek számára és 1716-ban jelelt meg egy általános szabályzat, már az Északi háború tapasztalatainak felhasználásával.³

A Zrínyi Miklós fellépése előtti korszakból aránylag nem sok frott katonai rendelet, utasítás stb. került elő, bár bizonyára ma is vannak ilyenek még napvilágra nem került levéltári anyagokban. Ezek az eddig ismert utasítások stb. még nem tartalmazzak — kevés kivétellel — csak katonák nyelvében élő és szükséges kifejezéseket, mert tartalmuk általános erkölcsi, rendtartási, fegyelmi utasításokat hirdetnek ki s ehhez a mindennapi nyelven kívül kevés műszóra volt szükségük. Valamennyinek nyelvezete az akkor beszélt magyar nyelv. De már ezekben is találunk megnevezéseket, amelyek azután még századokon át is tovább éltek a katonai nyelvben. Ilyen pl. a vajda megnevezés a gyalogos hadaknál és a Dunán alkalmazott magyar naszádosoknál a XVI. században. A gyalogosok mind felveszik a hajdú nevet. Még a latin nyelvű írásokban is tapasztalható a magyar kifejezés, pl., a naszádosok levelezésében Pa-kyth Pál naszádos főkapitányt 1528-ban egy írás „Woyvoda Nasadistarium”-nak címezi. A legénységet pedig vízi hajdúknak, naszádos hajdúknak. Egy naszád mint egység egy vajdaság volt.⁴

A legrégebb szabályzatunk Báthory István erdélyi fejedelem, lengyel király hadirendtartására, melyet a király a lengyel seregben szolgáló magyar huszárság számára készített magyar nyelven 1576-ban. Körülbelül ugyanebben az időben már a magyar tüzérség is használt magyar műszavakat.⁵

Báthory István szabályzatának címe: Hadi szentartások, mellyekhez kelljen mindeneknek magát tartani, kik az ü felsége szolgálatjára jötenek, mind hadnagyoknak, mind egyéb rendbelieknek. Ebben az utasításban már előfordulnak a később is használt kifejezések, mint sze-

² Hermann Meynert: Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung in Europa. Wien, 1868. III. kötet 95—97. o.

³ A. Sztrokov professzor, a történettudományok doktorának a hadművészet történetéről írt könyve 484. és 480. oldalai oroszul.

⁴ Hardy Kálmán: Adatok a dunai hajóhadak szervezetére és szerepléséhez a XVI. szd. török háborúiban. Magyar Katonai Szemle, 1936. VIII. füzet.

Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása 153. és 204—5 o.

⁵ Hadtörténelmi Közlemények, 1890. 666. o. és Iványi Béla: A magyar tüzérség története a Hadtörténelmi Közlemények 1926—28 években kiadott füzetében. Az 1928. évben közzétett sorozatban közül 1545—52. évekből igen jó magyar műszavakkal írt tüzér-szegődés leveleket.

kér, poroszlómester, profósz, istrázsa, bajra kihívni, dobolni, trombitálni, jel, azaz jelszó éjjel.

Ísmernünk e korból még egy utasítást, amelyet a veszprémi vár parancsnoka, aki egyúttal a környékbeli váraknak is parancsolt, — adott ki 1567-ben Tihany védelmére.⁶

Időrendben legközelebb áll ehhez Bocskay István két szabályzata 1606-ból. Az egyik Kassán kelt 1606. április 7-én, a másik ugyancsak Kassán, pár nappal ezután, 1606. április 29-én. Gyakran olvassuk bennük a hadak, hadakozó nép, kapitány, hadnagy s más megjelöléseket, amelyek ekkor már általános használatban voltak.⁷

Évszám megjelölése nélkül, de a XVII. századnak első feléből származik három utasításunk. Az egyik, melynek csupán Kemény Józseftől 1930-ban készült másolatát ismerjük, az Exercitium Militare. Benne érdekes megállapítani, hogy a tiszta magyar hangzású műszavak — mint pl. töltés, cséve, fegyver — mellett már olvashatunk magyaros fonetikával kiejtett német szavakat is. Czug, Plotony (Zug, Peloton, azaz szakasz), avancséroz, retirálj, svingolni stb. A vezényszóknak, melyek még II. Rákóczi Ferenc később ismertetendő szabályzataiban is ilyen alakban fordulnak elő, ilyen fél német volta bizonyítja, hogy magyar és német katonák a végbeli harcokban együtt szerepeltek, tehát a gyakorlati szükség tette indokolttá az ilyen furcsa magyar katonai kevert nyelvet, pl. „Czuggal fél jobbra, contra mars”, „Plotony szerint tüzet”. Így azután Magyarországon szükségből, Erdélyben tudatosan alakult ki az adott helyzetnek megfelelően vagy a tiszta magyaros, vagy a kevert katonai nyelv.⁸

Egy, a kismartoni levéltárban megtalált szövegből olvashatjuk Homonnay utasítását ungvári főtisztjéhez, Karold Sámuel német és Lehoczky István magyar várkapitányokhoz. Ebben az Ordinatiának jelzett utasításban szabályozza a német muskétások és a magyar hajdúk közös szolgálatát.⁹

A harmadik, ebből a korból származó szabályzat címe: Hadi elrendelés, melly szerint az erdélyi katonaság hadra megyen. Itt találkozunk először a később hátvédnek, utóvédnek elnevezett harccsoportnak, „háttal járó sereg” elnevezésével.

1607-ből való egy rendtartásunk Kassa város cstroma esetén szükséges katonai rendtartásokról s ugyanilyen tartalmú utasítás 1608-ból Érsekújvár számára.¹⁰

Sajnálatos, hogy éppen Bethlen Gábor, a hadakozó erdélyi fejedelem idejéből nem maradt meg olyan katonai szabályzat, utasítás stb., amelyből tüzetesen megismerhetnők hadserege nyelvét. Sem Szeffkú

⁶ Hadtörténelmi Közlemények, 1954. 232. o.

⁷ Hadtörténelmi Közlemények, 1890. 115. o. és uo. 1922. 232. o.

⁸ Sztripszky *Hiador*: i. m. 138. o.

⁹ Dr. *Meyényi* közlése. Hadtörténelmi Közlemények, 1895. 155. o. A hadielrendelés uo. az 562. o.

¹⁰ Hadtörténelmi Közlemények, 1915. 226. és 1916. 295. o.

Gyula, sem Gyalóky Jenő, sem Angyal Dávid, sem Gindely Ferenc róla szóló könyvei sem foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Sőt egy kifejezetten Bethlen hadseregéről írt értekezés sem beszél erről.¹¹

Egy utasításának nyelve, amelyet 1614-ben adott ki az erdélyi huszárság számára (Tábori parancsolat) teljesen azonos az előbb említett, korábbi keletű erdélyi katonai íráskok szövegével, ami érthető.¹²

Ugyanezt a nyelvezetet állapíthatjuk meg egy, két évvel később, 1616-ban készült lovassági szabályzatban, melyet Szendrei János a bécsi Kriegsarchivban talált meg. Címe: „Vitézlő articulusok melleknek continentiája szzerint Capitanok, Hadnagyok, Zazlotartók s egieb Magyar lovas renden való vitézlő nép magokat viseliek s ezeket megtartany eo fősegenek Ferdinand Heccegnek hituel tartoznak”. Olvassuk benne a fegyverderék, hegyestőr, szekercze, félkézpuska kítúnó képzésű magyar műszavakat.¹³

Amikor Bethlen egyik kapitánya, Horváth István, a fejedelemmel szövetséges Keresztély Anhalti herceg seregéhez szegődik 500 huszárral és kopjás hajdúval, Keresztély, Frigyes cseh ellenkirály fővezére aláírásával 1620. május 12-én Egersburgban magyar szövegű szerződéslevelet állított ki nekik.¹⁴

1631-ből való Eszterházy Miklós nádor articulus levele, amely 37 pontban közöl általános rendtartási és fegyelmező szabályokat. Mivel azonban ennek az iratnak nem az eredeti szövegét, hanem csak egy Geócze Istvántól, a pontos lelőhely és adatok megjelölése nélkül közölt, mai magyar nyelven írott másolatát ismerjük, — nem tudunk következtetni annak szövegéből az eredeti műszavak helyességére.¹⁵

A Hadtörténelmi Közleményeknek ugyanebben a füzetében találunk egy szabályzatot I. Rákóczi György idejéből. Kelt Gyulafehérváron, 1634. augusztus 13. Ez is csak általános, erkölcsi, fegyelmi rendtartással foglalkozik, harcászati megnevezések nincsenek benne.

Kassa város tanácsa 1644-ben adott ki egy edictumot a katonaság és polgárság együttműködéséről a város ellenséges megtámadása esetére. Érdekes, mert benne a városok megerődítési műszavaiból már néhány, általánosan használt kifejezést is találunk, mint pl. fok. várfok, bástyafok stb.¹⁶

Gróf Forgách Ádám, bányavárosi főkapitány 1648. június 21-én Szécsényben egy katonai rendtartást bocsátott ki a hatáskörébe tartozó várkapitányoknak. Szabályozza a tábor életét, szolgálatát, rendtartását, erkölcsi oktatást ad. Ennek az irásnak érdekessége, hogy aránylag kevés

¹¹ Wittmann Tibor: Bethlen Gábor mint hadszervező. A történettudomány kérdései 13. füzet. 1952. Különnyomat. Századok, 1951. évf.

¹² Hadtörténelmi Közlemények, 1815. 179. o.

¹³ Hadtörténelmi Közlemények, 1891. 148. o.

¹⁴ Hadtörténelmi Közlemények, 1889. 158. o.

¹⁵ Hadtörténelmi Közlemények, 1894. 407. o.

¹⁶ Kassa városi jegyzőkönyv. Hadtörténelmi Közlemények. 1919. 21. o.

latin kifejezést olvasunk benne, az egész szépen gördülő, folyamatos magyarsággal van megszerkesztve.¹⁷

A XVII. század hatvanas éveiben már mindig több írásbeli utasítást, rendelkezést találunk. Mintha szinte már előre vetné armékát, első magyar katonatudósunknak, Zrínyi Miklósnak e téren kifejtendő működése. Ezekben az írásokban megtaláljuk már a legtöbb kitűnő magyar műszónak nyomát, amelyeket azután Zrínyi tudatosan illesztett be a tőle megalapított magyar katonai nyelvbe.

1660-ban Wesselényi egyik szabályzatában már olvassuk a hópénz, pattantyús, profuntház és a régebbi utasításokban is állandóan szereplő mustra, strázsamester kifejezéseket.

1664-ben augusztus 15-én kelt Gersi Pethő Ferenc felső-magyarországi vicekapitány ordinációja Sárospatakon. Beszél benne a végbeliekről, lesből kiindulásról, kótyavetyéről.

Úgyszintén körülbelül ezekből az időkből, a XVII. század második feléből valók a következő magyar katonai írásbeli rendelkezések: Pethe Anna asszony a várában élő udvari katonaságának adott utasításokat. Magyaros, tiszta nyelvezetének megismerésére idézem a rendelkezés egyik mondatát: „Megindulván minden ember, szép csendesen, kiáltás és zajgás nélkül menjen, mind lovas, mind gyalogos, az rendelés szerint járjon, meg ne haladjon az egyik a másikat az rendben.”

Ugyanabban az időben kiadtak Szatmár várórségének is egy szabályzatot, amelyből eléggé hű képet kapunk a magyar várak akkori védelmi rendszeréről. Persze a német őrségtől átvett sok német kifejezés is előfordul, főleg a tüzérségi műszavak terén. (Czeigház, Czeigwart, Casematta.) De a korábban csatázás alatt általában értett harcselekmény megnevezése helyett, már olvassuk az ütközet szót, azaz a kisebb összecsapás meghatározását. Az ágyúkat helyesen lövészerszámoknak írja.¹⁸

Széchy Anna Mária Murány vára kapitányának, Bene Jánosnak adott 1665. május 7-én utasítást a vár gondozásáról. A sok, már használatban volt jó magyar kifejezés helyett ebben az írásban ismét sok a latin nyelvű mondat.¹⁹

Wesselényi Ferenc nádor 1664-ben adott ki szintén magyar nyelvű utasítást Szendrő vára számára.²⁰

Ugyanilyen utasítást olvashatunk a Teleki-Leváltár egyik darabjában. Hadi edictum Kővár számára. 1665. március 1. A porkolábot a várkapitány után következő rangú tisztviselőnek jelöli meg. Különbséget tesz a várórség altisztjei között a németek és magyarok közt. Az előbbi káplárnak, a magyart pedig tizedesnek nevezi.²¹

Mint említettem, mindezek az írásbeli emlékek a magyar katonai

¹⁷ Hadtörténelmi Közlemények, 1892. 569. o.

¹⁸ Valamennyi itt felsorolt szabályzatot közli a Hadtörténelmi Közlemények 1889. évfolyama, a Magyar Hadiszabályzatok és utasítások sorozatban.

¹⁹ Hadtörténelmi Közlemények, 1911. 478. o.

²⁰ Hadtörténelmi Közlemények, 1915. 226. o.

²¹ Hadtörténelmi Közlemények, 1891. 428. o.

nyelvnek csupán kezdetei voltak, s voltaképpen még nem is beszélhetünk azokkal kapcsolatban katonai nyelvről. Egyéni ízlés, műveltség, gyakorlati tapasztalatok tanúságai alapján megszerkesztett írások ezek. De ekkor, a XVII. század első felében már el kellett jönni annak a tudós katonának, aki — bár nem hangsúlyozza, hogy meg akarja teremteni a magyar nyelvet, haditudományi írásaiban öntudatlanul és ösztönösen olyan kitűnő katonai nyelvet, a népi nyelvből eredő katonai és hadi műszavakat tudott találni és rendszerbe foglalni, hogy jogosan tekinthetjük őt a magyar katonai nyelv megalapítójának. Munkáihoz írt egyik előszavában Zrínyi Miklós szerényen csak annyit mond, hogy igyekezett jól magyarul írni. Írásaiból látjuk, hogy ezt az ígéretét teljes mértékben be is váltotta. A későbbi korok, főleg a XIX. századi magyar katonaság szervezőinek és a magyar katonai irodalommal foglalkozóknak nagy mulasztása, hogy minden újabb nemzeti hadsereg felállításánál nem tanulmányozták át figyelmesen és nem követték Zrínyi tanításait, pedig azokból — mint későbbi fejtegetéseimből kitűnik — megadhatták volna minden további katonai nyelvújítás alapját. Zrínyinek ahhoz, hogy jól magyarul, katonásan írjon, nem volt szüksége és nem is lehetett volna alkalma másoktól tanulni zamatos, erőteljes magyar írásmódot. Talán Pármány Péter volt e tekintetben hatással reá. De kitűnő magyar katonai nyelvezetét maga alkotta. Legfeljebb az előbb felsorolt egyik-másik szabályzatról tudhatott. De erre neki nem is volt szüksége. Megjelenése a magyar haditudomány és a magyar katonai nyelv terén egy üstökös hirtelen, váratlan pályájához hasonlítható, amely vakító ragyogással feltűnik, azután rövid idő múltán ismét eltűnik a szemünk elől. Zrínyi haditudományi írásainak nincsenek magyar előfutárjai. Munkáinak kézíratai halála után egy ideig eltűntek, s csak későbbi nemzedékek ébredtek annak tudatára, hogy milyen értéket képviselt ő a magyar katonai tudomány és a magyar helyes katonai nyelvhasználat mezején.

Markó Árpád,
a történettudományok kandidátusa.